

AYGÜN QASIMOVA*

**TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN
TƏNZİMLƏYİCİ ÜSULLAR****XÜLASƏ**

Tərcümə zamanı məxəz mesajın hədəf dildə fərqli formada, tam və ən dəqiq mənada ifadəsini tənzimləyən müəyyən üsullardan istifadə edilir. Tərcümə olunmuş mətnin oxucu tərəfindən anlaşılmaqlıq məruz qalmaması üçün bu üsulların həyata keçirilməsi vacibdir. Əlavələr, ixtisarlara, əvəzətmələr və s. kimi tənzimləmə üsulları sayəsində məxəz mətnin məzmununu orijinal fikri ifadə etməklə hədəf mətnə ötürmək mümkündür. Bu tənzimləmə üsulları məxəz və hədəf mətnlər arasında uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq, tərcümə edilmiş mətni məxəz mətnə uyğun olaraq düzgün və səriştəli şəkildə ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Açar sözlər: *tərcümə, ekvivalent, məxəz mətn, hədəf dil, üsul.*

Tərcümə zamanı məxəz mesajın ona yaxın ekvivalentini hədəf dildə düzgün ifadə etmək üçün müəyyən tənzimləmə üsullarından istifadə edilir. Tərcümə prosesində rast gəlinən bu üsullara əlavələr, ixtisarlara, əvəzətmələr və s. aiddir. Bu üsullar məxəz mesajın hədəf dildə fərqli formada, tam və ən dəqiq mənada ifadəsini tənzimləyir. Tərcümə zamanı istifadə edilən üsullar vasitəsilə məxəz mesajın forması hədəf dilin quruluşuna uyğun olaraq dəyişdirilir. Bu metodlar məxəz mesajın həm semantik, həm də üslubi cəhətdən hədəf dilin normalarına uyğunluğunu təmin edir. Məxəz mesajdan hədəf dildə düzgün ifadə etmək üçün çoxlu sayda çuzi dəyişikliklər edilir. Tərcümə zamanı köklü dəyişikliklər edilməməlidir, belə ki, tərcüməçinin əsas vəzifəsi ona verilən mesajı hədəf dildə mükəmməlləşdirmək deyil, onu hədəf dildə düzgün ifadə etməkdir. Halbuki, məxəz mesajın hədəf dildəki yaxın formal ekvivalenti mənasız səslənərsə və ya tamamilə səhv mənə daşıyarsa, bu zaman tərcüməçidən müəyyən radikal dəyişikliklərin edilməsi tələb olunur. Düzəlişlərin edilmə dərəcəsi, əsasən, tərcümənin tərtib olunduğu oxucu auditoriyasından asılıdır. Beləliklə, tərcümə olunmuş mətnin oxucu tərəfindən anlaşılmaqlıq məruz qalmaması üçün müəyyən düzəlişlərin, məsələn, əlavələr və ya ixtisarlara həyata keçirilməsi qaçılmazdır. Dəyişikliklərin mətnin daxilində aparılması və ya mətndən kənarında izahlı şəkildə verilməsi məhz oxucu auditoriyasına görə tərcüməçi tərəfindən müəyyən edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tərcümədə istifadə edilən tənzimləmə üsullarından biri əlavələrdir. Tərcümə edilən mətni daha anlaşılqı etmək məqsədilə istifadə olunan əlavələr bütün dillər üçün eyni deyil və fərqli növlərə malikdirlər. Məxəz və hədəf dillər, onların mədəniyyətləri arasında müəyyən fərqlər mövcud olduğundan tərcümə zamanı əlavələrin müxtəlif növlərindən istifadə edilir.

Bəzi hallarda bir və ya daha çox söz kontekstdən aydın olduğu üçün yazıçı tərəfindən ixtisar edilir. Bu cür ixtisarlara bütün dillərdə baş versə də, müəyyən quruluşa

* Azərbaycan Universiteti, aygun-gasimova@mail.ru

görə dildən dilə fərqlənirlər. Bir dildə ixtisarların edilməsi mütləq olduğu halda, digər dildə isə yol verilməz ola bilər. Bu baxımdan, tərcümə zamanı bu ixtisar edilmiş sözlərin hədəf dildə anlaşılmaqlıq səbəb olmaması üçün tərcüməçi əlavələrdən istifadə edir. Beləliklə, məxəz dildə buraxılmış söz və ya ifadə tərcümə zamanı bərpa olunur. Məsələn, *The friends and family members who came to comfort me all said that I took it well*'- *Mənə təskinlik verməyə gələn bütün dostlar və ailə üzvləri deyirdilər ki, üzləşdiyim itkini mərdliklə qarşılayım* cümləsində 'took it well' hissəsi 'üzləşdiyim itkini mərdliklə qarşılayım' kimi əlavələr artırmaqla tərcümə edilir.

Tərcümə zamanı məxəz mətndəki cümlə və ya ifadənin qrammatik quruluşundakı dəyişikliklər də müəyyən əlavələrin edilməsini tələb edir. Xüsusilə cümlənin məchul növdən məlum növə dəyişdirilməsi və ya bir nitq hissəsinin başqası ilə əvəzlənməsi tərcümə prosesində əlavələrdən istifadə olunmasına səbəb olur. Məxəz dildə tam, aydın şəkildə verilməyən müəyyən semantik elementlərin hədəf dildə hərfi tərcüməsi anlaşılmaqlıq səbəb ola bilər. Bu baxımdan, bu semantik elementlər hədəf dildə əlavələr artırmaqla oxucuya daha aydın şəkildə tərcümə edilir. Tərcümə prosesində istifadə edilən hər növ əlavələr məxəz mətnin semantik məzmununda heç bir dəyişiklik etmədən aydın olmayanları hədəf dildə tam aydın şəkildə ifadə etmək məqsədini daşıyır.

Tərcümə prosesində istifadə edilən tənzimləmə üsullarından biri də ixtisarlardır. Əlavələr kimi ixtisarlar da tərcümə prosesində olduqca vacibdir. Bəzən tərcüməçi mənbə mətnin bəzi hissələrini tərcümə etmir. Buna səbəb hədəf dildə ekvivalent sözün və ya hər hansı qrammatik kateqoriyanın mövcud olmamasıdır. Əlbəttə mənbə mətndəki söz və ya ifadənin hədəf dildə ekvivalenti mövcud olmadıqda, tərcüməçi bu söz və ya ifadəni izahlı şəkildə ifadə etməyə çalışır. Lakin hədəf dildə ekvivalenti olmayan söz və ya ifadənin mənası mətnin inkişafı üçün mühüm deyilsə, o zaman tərcüməçi oxucunun diqqətini uzun-uzadı izahlarla yayındırmamaq üçün ixtisarlardan istifadə edir. Belə ki, uzun şərhlər və izahlar tərcümə mətninin həcmi həddindən artıq şişirdir. Ümumiyyətlə, məxəz mətnindəki bütün kateqoriyaların hədəf dildə tam şəkildə öz əksini tapması anlaşılmaqlıq tərcümə ilə nəticələnmə bilər. Bu baxımdan, tərcüməçi məxəz mətnindəki həm semantik cəhətdən, həm də qrammatik cəhətdən artıq elementləri ixtisar edir. Bu cür ixtisarlar tərcümə edilən mətnin həcmi azaldır, onu daha lakonik, yığcam və anlaşılmaqlıq edir.

Y. Nayda qeyd edir ki [Nida: 1964, s.231], bəzi dillərdə eyni məna daşıyan leksik vahidlərin bir cümlə tərkibində birgə işlənməsi və ya təkrarlanması məqbul olduğu halda, digər dillərdə isə qəbul edilməz hesab edilir. Bu səbəbdən məlumatın təkrarlanmaması üçün eyni mənaya malik vahidlərdən biri tərcümə zamanı ixtisar edilir. Məsələn, *'I will kill him with my weapon, I will slay him with my sword'* cümləsində həm təkrarlardan, həm də sinonim sözlərdən istifadə edilib. Cümlədə *kill* və *slay* sözləri eyni məna kəsb etdikləri üçün tərcümə prosesində onlardan biri ixtisar edilir və cümlə *'Mən onu qılıncımla öldürəcəyəm'* kimi ixtisar edilərək tərcümə olunur. İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də sinonimlərdən ibarət bir çox birləşmələr

mövcuddür. Məsələn, gözəl-göyçək, ağıllı-kamallı, varlı-dövlətli və s. Tərcümə zamanı təkrarlanan bu leksik elementlərdən biri dilin normalarına uyğun olaraq atılır. Bu da öz növbəsində tərcümə mətnini daha effektiv edir.

Əlavələr kimi, ixtisarlar da tərcümə mətninin ümumi məzmununda heç bir dəyişiklik etmir, sadəcə məxəz mətnin bəzi xüsusiyyətlərini dəyişdirirlər. Tərcümə zamanı müəyyən formal elementlərin ixtisarı tərcümə dilini daha təbii və səlis edir. Tərcüməçi əlavələr ixtisarlardan istifadə etməklə hədəf dil oxucusunun maraqlarını daha çox nəzərə alır və tərcümə mətnini onun dünya görünüşünə uyğunlaşdırır.

Qənaətbəxş tərcümə əldə etmək üçün mənbə mətn əlavələr və ixtisarlarla yanaşı bir sıra digər transformasiyalara da məruz qalır. Bu transformasiyalara səs əvəzetməsi, qrammatik kateqoriyaların və nitq hissələrinin bir-birini əvəzetməsi, söz sırası və ya cümlə strukturunda baş verən dəyişikliklər və s. aiddir. Transformasiyaları öz növbəsində üç qrupa bölmək olar: qrammatik transformasiyalar, leksik transformasiyalar və leksik-qrammatik transformasiyalar.

Qrammatik transformasiya növünə aid olan kateqoriya dəyişikliklərinə məchul növün məlum növ ilə, təkdə olan ismin cəm ilə əvəzlənməsi, həmçinin zaman dəyişikliyi aiddir. Məs.: *The door was opened by a middle-aged woman* - *Qapını orta yaşlı bir qadın açdı* (məchul növün məlum növ ilə əvəzlənməsi); *xəbər-news, mal, əmtəə-goods* (tək olan ismin cəmdə olan isim ilə əvəzlənməsi); *He said that he knew the man* - *O dedi ki, adamı tanıyır* (keçmiş zamanın indiki zamanla əvəzlənməsi) və s.

Bir nitq hissəsinin digəri ilə əvəzlənməsi məsələn, ismin feil, əvəzlik və ya əvəzliyin isim ilə əvəzlənməsi də mümkündür. Məsələn, *She is not good as a letter-writer* - *O yaxşı məktub yazma bilmir* cümləsindəki *a letter-writer* ismi tərcümədə feil ilə əvəz olunub. *He showed her the way* - *Oğlan qıza yol göstərdi* cümləsində *He* əvəzliyi *oğlan*, *her* əvəzliyi isə *qız* ismi ilə əvəz olunub.

Tərcümənin daha təbii səslənməsi üçün söz sırasının, yəni cümlə strukturunun dəyişməsi vacibdir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində söz sırası sabitdir və əsasən, mübtədə və xəbərlə başlayır, sonra ikinci dərəcəli üzvlər işlədilir. Bəzi hallarda zaman zərfliyi cümlənin əvvəlində də gələ bilər. Bu fərqləri nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və ya Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə zamanı söz sırasının dəyişməsi mütləqdir. Sadə bir misala nəzər salaq: *The teacher teaches a student* cümləsində mübtədə+xəbər+tamamlıq əsasında qurulan söz sırası Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı mübtədə+tamamlıq+xəbər söz sırası ilə dəyişdirilir və cümlə *Müəllim tələbəni öyrədir* kimi tərcümə edilir. Mürəkkəb cümlənin sadələşməsi hallarına da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *When he comes, I will let you know* - *O gələndə sənə xəbər edəcəm*. Beləliklə, cümlə strukturundakı dəyişikliklər hədəf mətnin məzmununda heç bir semantik dəyişiklik yaratmadan hədəf dilin normalarına uyğun olaraq tərcüməni daha adekvat edir.

Bütün bu qrammatik əvəzetmələrlə yanaşı leksik əvəzetmələrə də rast gəlmək olar. Tərcümə zamanı müəyyən leksik vahidlər hədəf dildə tam oxşar ekvivalentin olmaması səbəbindən xüsusi əvəzetmə üsulları – transliterasiya və transkripsiya, kal-

ka, konkretləşdirmə, ümumiləşdirmə və s. vasitəsilə tərcümə edilir.

Transliterasiya və transkripsiya xüsusi adları tərcümə edərkən ən çox istifadə edilən leksik transformasiya metodudur. Transkripsiya zamanı məxəz dildəki sözün səslənməsi, transliterasiya zamanı isə hərflərin uyğunluğu əsas götürülür. Xüsusi adların transformasiyasında hər iki üsulun həm transliterasiya, həm də transkripsiyanın istifadəsi hallarına da rast gəlmək olar. Bəzi hallarda tərcümə prosesində xüsusi adların transliterasiyası və ya transkripsiyası nəticəsində tərcümə vahidi hədəf dildə yalnız mənə kəsb etməsin deyə səs və ya hərflər dəyişiklikləri baş verir.

Leksik transformasiya üsullarından biri hesab edilən kalka üsulu dilin yeni terminlərlə zənginləşməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kalka məxəz dildəki söz və ya ifadənin tərkib hissəsinin hədəf dildə hərflər tərcüməsidir. Bu proses zamanı məxəz dildəki söz və yaxud söz birləşməsi hədəf dildə eyni mənə daşıyan söz və ya sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə edilir. Məsələn, *investment bank-investisiya bankı, house of culture-mədəniyyət evi, header-başlıq* və s.

Bəzən tərcüməçi hədəf dilin semantik quruluşuna əsasən məxəz mətnindəki leksik vahidə uyğun daha dar mənəli söz və ifadə seçməli olur. Məxəz dildə geniş mənəli sözlər hədəf dildə dar mənəli sözlərlə əvəz olunur, yəni konkretləşdirilir. Məsələn, Azərbaycan dilində *saat* sözü ingilis dilində həm *clock*, həm də *watch* sözlərinin mənəlarına uyğun gəlir və bu səbəbdən ingilis dilinə tərcümə zamanı *saat* sözü kontekstdən irəli gələrək konkretləşdirilir, yəni qol və yaxud divar saatının nəzərdə tutulduğu dəqiqləşdirilir. İngilis dilindəki *to go* feili geniş mənəli söz olub *getmək, yola düşmək, uzanmaq, yox olmaq, iflasa uğramaq* kimi mənələrə malikdir və tərcümə zamanı kontekstdən asılı olaraq mənəsi dəqiqləşdirilməlidir. Digər bir misalə nəzər yetirək. İngilis dilindəki *cherry* sözü həm *albalı*, həm də *gilas* mənələrində işlədilir və tərcümə zamanı mənə konkretləşdirilir. Beləliklə, konkretləşdirmə məxəz mətnindəki leksik vahidin hədəf dildə daha spesifik bir mənə ilə ifadə olunmasıdır.

Konkretləşdirmənin əksi olan ümumiləşdirmə məxəz dildəki dar mənəli leksik vahidin hədəf dildə geniş mənəli leksik vahidlə əvəz olunmasıdır. Məsələn, *Jane used to drive to market with her mother in this la Salle convertible they had - Ceyn sahib olduqları bu maşında anası ilə birlikdə bazara gedərdi* cümləsindəki *la Salle convertible* avtomobil növüdür və tərcümə zamanı daha geniş mənə kəsb edən *maşın* sözü ilə əvəz olunub.

Konkretləşdirmə və ümumiləşdirmə ilə yanaşı digər leksik transformasiya növünə modulyasiya, yəni fikrin tam başqa sözlərlə ifadə edilməsi aiddir. Modulyasiya məxəz mətnindəki leksik vahidin hədəf dildə tam fərqli mənə kəsb edən leksik vahidlə əvəzlənməsidir. Bu leksik vahidin mənəsini məxəz mətndən anlamaq olur. Məsələn, *At 5:30 all hands gathered in the manager's office to discuss current issues* cümləsindən aydın olur ki, *all hands* birləşməsi “şirkətin bütün əməkdaşları” mənəsini daşıyır. Cümlənin mənəsini itirməmək üçün *all hands* birləşməsi *bütün işçilər* ifadəsi ilə əvəzlənir və cümlə *Saat 5: 30-da bütün işçilər cari məsələləri müzakirə etmək üçün menecerin ofisində toplaşdılar* kimi tərcümə olunur.

Antonimik transformasiya leksik-qrammatik transformasiya növünə aid olub, məxəz mətnindəki təsdiq formanın hədəf dildə inkar forma ilə və ya əksinə, inkarın təsdiq ilə əvəzlənməsidir. Yəni antonimik transformasiyada məxəz mətnindəki təsdiq cümlə mənasını dəyişməmək şərti ilə hədəf dildə inkar cümlə ilə və ya əksinə ifadə edilir. Bundan əlavə, məxəz mətnindəki söz və ya birləşmə hədəf dildə ona antonim olan söz və ya birləşmə ilə əvəz edilə bilər. Məsələn, *I have never heard of it- Mən bu haqda ilk dəfə eşidirəm. He remembers everything- O heç bir şeyi unutmayıb. I am not kidding- Ciddi deyirəm.*

Məxəz və hədəf dillərin mədəniyyətləri arasındakı fərqlər tərcümə zamanı məxəz dilin özünəməxsusluğunu, yəni dildəki xüsusi elementləri, dialektləri hədəf dildə ifadə etmək kimi çətinliklər törədir. Məxəz dildəki eyni effekti hədəf dildə yaratmaq qeyri-mümkün olduğu halda, tərcüməçi məxəz dilin özəlliklərini ona oxşar digər vasitə ilə mənbə mətnə olduğu kimi eyni yerdə deyil, hədəf mətnin digər bir hissəsində ifadə edir. Beləliklə, itirilmiş məna kompensasiya olunur və məxəz mətnin məzmunu tam şəkildə hədəf mətnə öz əksini tapır. Kompensasiyada mətnlər arasındakı ekvivalentlik mətnin ayrı-ayrı elementləri səviyyəsində deyil, bütün mətn səviyyəsində aparılır.

Məxəz mətnindəki leksik vahidin hədəf dildə ekvivalenti olmadıqda, həmin leksik vahidi təsviri ekvivalentlərlə, yəni sözün mənasını izahlı şəkildə ifadə etməklə də tərcümə etmək mümkündür. Hədəf dil mədəniyyətində əsasən tanınmayan obyektlər və hədəf dildə hazır leksik paraleli olmayan söz və ya ifadələr tərcümə zamanı təsviri ekvivalentin istifadəsinə zərurət yaradır. P. Nyumarkın fikrincə [Littlejohn, Mehta: 2012, s.55], təsviri ekvivalent mənbə dilin mədəniyyətini əks etdirən leksik vahidin hədəf dildə dəqiq təsviridir. Əlbəttə, bu təsvir hədəf dilin mədəniyyətində anlaşılan söz və ya ifadələrlə izah edilir. P.Nyumark təsviri ekvivalentə aid *'The Japanese aristocracy from the eleventh to the nineteenth century'- Samurai - 'XI əsrdən XIX əsrə qədər olan Yapon aristokrasiyası'-Samuray* sözünü misal olaraq göstərir.

Beləliklə, məxəz mətnindəki müəyyən leksik vahidin hərfi tərcüməsi və ya hədəf dildə ona yaxın ekvivalentin seçilməsi mənasız və yaxud səhif tərcümə ilə nəticələndə, lazımi düzəlişlər, yəni əlavələr, ixtisarlər və ya müəyyən əvəzetmələr edilir. Ümumiyyətlə, tərcümə zamanı edilən dəyişikliklər, istər qrammatik, istərsə də leksik dəyişikliklər, əsasən, mətn daxilində aparılır. Lakin məxəz mətnindəki elementin hədəf mətnə az və ya çox dərəcədə hərfi tərcüməsini qoruyub saxladığı hallara da rast gəlmək olar. Belə hallarda məxəz mətnindəki elementi hədəf dildə ifadə etmək üçün tələb olunan düzəlişlər mətn daxilində deyil, mətdən kənarında, yəni mətnin altına yerləşdirilmiş izahat və ya şərhlər formasında edilir. Mətn altında verilən qeydlər dillər arasındakı həm linqvistik, həm də mədəni uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq, fərqli adətləri izah etmək, coğrafi obyektləri müəyyənləşdirmək, çəki və ölçü vahidlərinin ekvivalentlərini göstərmək, xüsusi adlar haqqında əlavə məlumatlar vermək üçün istifadə edilir. Bu qeydlər ya səhifənin, ya da kitabın sonunda verilir.

Tərcümə prosesində istifadə edilən tənzimləmə üsulları sayəsində məxəz mətnin

məzmununu orijinal fikri ifadə etməklə hədəf mətnə ötürmək mümkündür. Bütün yuxarıda sadalanan üsullar məxəz və hədəf mətnlər arasında kontekstual uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq, tərcümə edilmiş mətni məxəz mətnə uyğun olaraq düzgün və səriştəli şəkildə ifadə etmək üçün istifadə olunur. Tərcümə zamanı tərcüməçinin əsas vəzifəsi yalnız müəllifin fikirlərini deyil, həmçinin onun hisslərini və intonasiasını oxucuya çatdırmaqdır. Tərcüməçi məhz tərcümə üsullarından istifadə edərək buna nail olur və oxucunu müəllifin yaratdığı atmosfərə qərq edir. Beləliklə, adekvat tərcüməyə nail olmaq üçün tərcümə prosesində yaranan problemi düzgün müəyyənləşdirmək və bütün lazımı tərcümə üsullarını həyata keçirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Qılıncxan Bayramov. (2008). Tərcümə sənəti, Bakı.
- 2.Andrew Littlejohn and Sandhya Rao Mehta.(2012). Language studies: Stretching the Boundaries.
- 3.Nida E. (1964). Toward a Science of Translating. Leiden:E.J.Brill.
- 4.Nida E., Taber C. (1969 /1982), The Theory and Practice of Translation. Leiden: E.J.Brill.
- 5.Newmark P. (1991). About Translation. Clevedon: Multilingual Matters.
- 6.Newmark P.(1988). A textbook of translation. UK: Pearson Education Limited.

Aygun GASIMOVA

REGULATORY TECHNIQUES USED IN THE TRANSLATION PROCESS

SUMMARY

In translation, certain adjustment methods are used to regulate the expression of the source message in the target language in a different form, in the fullest and most precise sense. It is important to implement these methods so that the translated text is not misunderstood by the reader. Thanks to the methods such as additions, reductions, substitutions, etc., it is possible to convey the content of the source text to the target text by expressing the original idea. These adjustment methods are used to eliminate inconsistencies between the source and target texts, and to express the translated text correctly and competently in accordance with the source text.

Key words: *translation, equivalent, source text, target language, method*

Айгюн ГАСЫМОВА

МЕТОДЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА

РЕЗЮМЕ

В переводе используются определенные приемы, регулирующие выражение исходного сообщения на языке перевода в иной форме, в наиболее полном и точном смысле. Важно реализовать эти методы, чтобы переведенный текст не был неправильно понят читателем. Благодаря таким приемам регулирования, как добавления, сокращения, замещения и т. д., можно перенести содержание исходного текста в целевой текст, выразив исходную мысль. Эти методы регулирования используются для устранения несоответствий между исходным и переводным текстами, а также для правильного и грамотного выражения переведенного текста в соответствии с исходным текстом.

Ключевые слова: *перевод, эквивалент, исходный текст, целевой язык, метод*